

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2006 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2006

1

VILNIUS 2007

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2006

1

VILNIUS 2007

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Lieneburge

Agnius URBANAVIČIUS (sekretorius)
Lietuvos istorijos institutas

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2007
© Straipsnių autoriai, 2007

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

**NKVD–NKGB VAIDMUO VYKDANT LIETUVOS LENKŲ
REPATRIACIJĄ (1944–1947 M.)**

Įvadas

1944 m. rudenį Lietuvai ir Lenkijai SSSR primestas susitarimas dėl lietuvių evakavimo iš Lenkijos ir Lenkijos piliečių – iš Lietuvos smarkiai paveikė lenkų bendruomenę Lietuvoje. Repatriacijos procesui nemažą įtaką darė NKVD–NKGB*, dėl kurių tam tikro spaudimo tūkstančiai lenkų apsisprendė išvykti į Lenkiją.

Straipsnyje nagrinėjama procesui apibūdinti vartojama „repatriacijos“ definicija, kuri suprantama kaip užsienio valstybėse esančių kitos valstybės piliečių grąžinimas į jų valstybę pagal juos išleidžiančios ir priimančios valstybių susitarimą¹. Tačiau ir šis apibūdinimas nėra visiškai tikslus, ypač lenkų autochtonų atžvilgiu. To meto dokumentuose vartota „evakuacijos“ sąvoka, kuri taip pat netiksliai apibūdina vykusį procesą. Straipsnyje ji keičiama į „repatriacijos“ definiciją.

Straipsnyje siekiama atskleisti sovietinio saugumo įtaką lenkų repatriacijai, parodyti represinių priemonių poveikį repatriacijos proceso dinamikai, išryškinti NKVD–NKGB pastangas sutrukdyti lenkų pagrindžio narių išvykimui į Lenkiją, atskleisti lenkų pagrindžio organizacijų požiūrį į repatriaciją.

* NKVD (rus. *Народный комиссариат внутренних дел*) – vidaus reikalų liaudies komisariatas. NKGB (rus. *Народный комиссариат государственной безопасности*) – valstybės saugumo liaudies komisariatas.

¹ *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985, p. 423.

Pasirinktos chronologinės ribos sutampa su repatriacijos vykdymo terminais: 1944 m. rugsėjo 22 d. LSSR vyriausybei ir Lenkijos tautinio išsivadavimo komitetui pasirašius susitarimą dėl lietuvių repatriacijos iš Lenkijos teritorijos ir Lenkijos piliečių – iš Lietuvos teritorijos, prasidėjo lenkų vykimas į Lenkiją, kuris tęsėsi iki 1947 m. liepos mėnesio pabaigos.

Lietuvos istoriografijoje ši problematika netyrinėta. 1944–1947 m. lenkų repatriacija domėjosi Nastazija Kairiūkštytė, tačiau jos paskelbtuose darbuose² neanalizuojamas sovietinio saugumo poveikis repatriacijos procesui. Paminėtini Arūno Bubnio straipsniai, nagrinėjantys NKVD–NKGB veiklą kovojant su ginkluotu lenkų pagrindžiu Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir tuoj po jo³. Galima pritarti autoriui, teigiančiam, kad saugumo vadovybė tam tikromis priemonėmis stengėsi priversti lenkus repatriuoti.

Lenkijos tyrinėtojai, nagrinėję lenkų padėtį Lietuvoje XX a. viduryje ir antroje pusėje, taip pat nėra kompleksiskai analizavę sovietinio saugumo struktūrų įtakos repatriacijos procesui. Jų darbuose nušviečiami tik atskiri NKVD ar NKGB veiklos epizodai, susiję su repatriacija⁴. Daugiau dėmesio šiai problemai skyrė Alicija Paczoska darbe⁵, kuriame nagrinėjo Vilniaus krašto lenkų persikėlimą į Lenkiją 1944–1947 m. Monografijoje autorė aptarė NKVD–NKGB represijas prieš lenkų pagrindį ir saugumo ieškomų lenkų išvykimo organizavimą. Jos skaičiavimais, keli tūkstančiai asmenų

² N. K a i r i ū k š t y t ė, Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m., *Rytų Lietuva*, Vilnius, 1992, p. 124–141; N. K a i r i ū k š t y t ė, Turto klausimai pirmosios gyventojų repatriacijos iš Lietuvos SSR į Lenkiją metais (1945–1946), *Lituanistica*, 1992, Nr. 3, p. 11–21; N. K a i r i ū k š t y t ė, Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m., *Lietuvos rytai*, Vilnius, 1993, p. 281–298.

³ A. B u b n y s, NKVD–NKGB kova prieš lenkų pagrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje – 1945 m. pradžioje, *Lietuvos archyvai*, 1995, t. 6, p. 63–80; A. B u b n y s, NKGB–NKVD prieš lenkų pagrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje – 1945 m. pirmoje pusėje, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2, p. 47–65; A. B u b n y s, NKVD–NKGB kova su lenkų pagrindžiu ir represijos prieš Lietuvos lenkus, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939–1956*, Vilnius, 2004, p. 304–318.

⁴ Aleksanderis Srebrakowski savo darbe mini, jog sovietinis saugumas ėmė „valyti“ Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio įstaigą, suimdamas keletą darbuotojų bei patį vyriausiąjį įgaliotinį Stanisławą Ochotškį. Jie buvo apkaltinti ryšiais su lenkų pagrindžiu. Autorius pagrindinę suėmimų priežastį įžvelgė vyriausiojo įgaliotinio veikloje ginant lenkų interesus ir respektuojant susitarimą; A. S r e b r a k o w s k i, *Polacy z Litewskiej SSR 1944–1989*, Toruń, 2001, s. 85–86. Piotras Eberhardtas pažymi, jog norinčių išvykti į Lenkiją asmenų registraciją kontroliavo NKVD; P. E b e r h a r d t, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997, s. 169. Stanisława Lewandowska pamini, kad sovietinio saugumo masiniai areštai asmenų, susijusių ar įtariamų ryšiais su lenkų pagrindžiu Vilniuje, pagreitino gyventojų registraciją į Lenkiją; S. L e w a n d o w s k a, *Spółeczność polska Wilna wobec nowej rzeczywistości. Podstawy i nastroje 1944–1945*, *Dzieje najnowsze*, 2005, nr 4, s. 88–89.

⁵ A. P a c z o s k a, *Dzieci Jalty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń, 2003.

su padirbtais repatriaciniais dokumentais ir su Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio įstaigos darbuotojų žinia išvyko į Lenkiją⁶.

Rengiant straipsnį daugiausia remtasi archyvine medžiaga, išlikusia Lietuvos ypatingajame (LYA) ir Lietuvos centriniam valstybės (LCVA) archyvuose. Šiame archyve saugomi LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai LSSR teritorijoje įstaigos dokumentai. Ši įstaiga organizavo lenkų repatriaciją, kontroliavo jos eigą, sprendė kitus su ja susijusius klausimus. Susipažinus su išlikusiais dokumentais, galima pažymėti, kad sovietinės saugumo ir repatriacinės struktūros, siekdamos savų tikslų, veiksmus koordinavo ir bendradarbiavo: NKVD–NKGB naudojosi šia įstaiga ir jos dokumentacija ieškodama lenkų pagrindžiu priklausiusių ar kitaip su juo susijusių asmenų, o vyriausiojo atstovo repatriacijai įstaiga – norėdama paspartinti repatriacijos procesą ar išsiaiškinti dėl kai kurių asmenų teisės repatriuoti – kreipdavosi į NKVD–NKGB. Pažymėtina, kad represinių ir repatriacinių struktūrų tikslai bent iš dalies sutapo – pirmosioms siekiant susilpninti lenkų pagrindžio rėmėjų bazę, o antrosioms – realizuoti 1944 m. rugsėjo 22 d. LSSR ir Lenkijos susitarimą, repatriacija buvo forsuojiama nevengiant ir represinių būdų.

Lietuvos ypatingajame archyve saugomi dokumentai padėjo atskleisti NKVD (MVD⁷) ir NKGB (MGB) poziciją įvairiais lenkų bendruomenės gyvenimo klausimais. Represinės struktūros, siekusios paminėtų tikslų, intensyviai ieškojo lenkų pagrindžiu priklausiusių žmonių, sekė ir fiksavo lenkų gyventojų nuotaikas įvairiais politinio, socialinio-ekonominio gyvenimo klausimais, aiškinosi jų požiūrį į repatriaciją, rinko informaciją apie užsiregistravusių ir išvykusių asmenų skaičių ir kt.

Kova su veikusiu ginkluotu pagrindžiu Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje buvo vienas iš svarbiausių sovietinio saugumo tikslų. NKVD Kovos su banditizmu skyriaus vienas poskyris turėjo uždavinį išsiaiškinti ir sunaikinti lenkų nacionalistinį pagrindį, o NKGB 2-asis miesto (Vilniaus) skyrius dirbo kontržvalgybinį darbą tarp įvairiose Lietuvos vietose gyvenusių lenkų, Lietuvoje ir Lenkijoje ieškojo antisovietinio pagrindžio vadų, buvusių prieškarinio Lenkijos specialiųjų tarnybų darbuotojų, agentų ir kt.⁸ Siekiant įgyvendinti šį tikslą, buvo vykdomos NKVD–NKGB akcijos prieš ginkluotą lenkų pagrindį, jos palietė ir civilius gyventojus, rėmusius ir palaikiusius pagrindžio dalyvius. Tokių pagrindžio rėmėjų, ypač Vilniaus mieste, buvo daug. Lenkai sudarė daugumą miesto gyventojų: iš viso mieste gyveno per 106

⁶ Ten pat, p. 203.

⁷ Nuo 1946 m. kovo mėnesio Vidaus reikalų liaudies komisariatas tapo Vidaus reikalų ministerija (MVD), o Valstybės saugumo liaudies komisariatas – Valstybės saugumo ministerija (MGB).

⁸ L. T r u s k a, A. A n u š a u s k a s, I. P e t r a v i č i ū t ė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius, 1999, p. 26, 38.

tūkst. žmonių, iš kurių lenkų buvo apie 90 tūkst.⁹ Be to, daug lenkų gyveno Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskrityse. Čia jų buvo apie 165 tūkst.¹⁰ NKGB duomenimis, nuo 1944 m. liepos mėnesio vidurio – iki 1945 m. gegužės 20 d. Lietuvoje buvo suimti 9302 lenkai, iš kurių 7116 priklausė lenkų pagrindžio organizacijoms¹¹.

Lenkijos Naujųjų aktų archyve saugomi Lenkijos vyriausybės generalinio įgaliojimo repatriacijai Varšuvoje ir vyriausiojo įgaliojimo repatriacijai LSSR teritorijoje įstaigų dokumentai padėjo išryškinti Lenkijos atstovų poziciją įvairiais su repatriacija susijusiais klausimais (lenkų areštai, paspartizacija ir kt.).

Lenkų pagrindžio organizacijų požiūris į repatriaciją ir naudojimas ja

Detaliau apibūdinsime lenkų pagrindžio organizacijų poziciją dėl repatriacijos. Lenkų pagrindis darė didelę įtaką lenkams gyventojams, nuo jo požiūrio ir laikyenos repatriacijos atžvilgiu labai priklausė jos dinamika ir sėkmė (ypač 1944 m. pabaigoje – 1945 m. pirmoje pusėje).

Rytų ir Pietryčių Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais veikė civilinis ir ginkluotas lenkų pagrindis. Vyriausia civilinė organizacija buvo Lenkijos Respublikos Vyriausybės įgaliojimo kraštui institucija (Vyriausybės delegatūra / Delegatura rządu). Įgaliojiniu Vilniaus vaivadijai 1942 m. buvo paskirtas Zygmuntas Fedorowiczius¹². Ši institucija vykdė Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone politiką, siekė stiprinti lenkiškumą Vilniaus krašte. Prie Lenkijos Vyriausybės įgaliojimo institucijos veikė „Lenkų politinių partijų konventas“. Šios organizacijos buvo glaudžiai susijusios su karine lenkų organizacija Armija krajova.

Iš archyvinės medžiagos matyti, jog lenkų pagrindžio organizacijos tarp įvairių klausimų nagrinėjo ir repatriacijos problemą¹³. Nuspręsta, kad registracijai reikia pritarti, bet išvykimui priešintis. Registracijos rezultatus buvo planuota panaudoti kaip argumentą Lenkijos vyriausybei Londone derantis dėl valstybinių sienų, įrodantių tų teritorijų lenkiškumą. Todėl pradiniu repatriacijos laikotarpiu (1944 m. gruodžio

⁹ V. S t r a v i n s k i e n ė, Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis – 1947 metai), *Lituanistica*, 2005, Nr. 4, l. 18.

¹⁰ Ten pat, p. 17, 19.

¹¹ LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1945 m. gegužės 21 d. pažyma apie NKGB areštuotus asmenis 1945 m. gegužės 20 dienai, *LVA*, f. K-1, ap. 3, b. 38, l. 34–35.

¹² Pranešimas apie LSSR NKGB agentūrinį-operatyvinį darbą 1945 m. balandžio mėnesį, ten pat, b. 161, l. 130.

¹³ J. Dobrzańskio 1945 m. liepos 6 d. apklausos protokolas, ten pat, ap. 58, b. 41853/3, l. 136.

pabaiga – 1945 m. pirma pusė) lenkų pagrindžio organizacijos per savo struktūras ir leidžiamą spaudą ragino civilius lenkus gyventojus pasilikti Lietuvoje ir nerepatrijuoti.

Lenkų pagrindžio organizacijų išleistuose atsišaukimuose gyventojai buvo kviečiami priešintis ir boikotuoti visas sovietinės valdžios priemones¹⁴. Repatriacija buvo vertinama kaip viena iš jų. LSSR ir komunistinei Lenkijai pasirašius repatriacinį susitarimą, lenkų pagrindžio spaudoje buvo skelbiama: „Kategoriškai protestuojame prieš rugsėjo 9 ir 22 d. susitarimus [rugsėjo 9 d. pasirašytas repatriacinis susitarimas tarp Baltarusijos ir Lenkijos bei Ukrainos ir Lenkijos, rugsėjo 22 d. – tarp Lietuvos ir Lenkijos – V. S.]... Kviečiame lenkus piliečius, gyvenančius rytinėse Žečpospolitos* žemėse, kol nebus autoritetingų Lenkijos vyriausybės nurodymų, nesimti jokių žingsnių ir likti vietoje.“¹⁵ Be to, tarp gyventojų buvo platinami tokio turinio atsišaukimai: „<...> Vienos vokiečių okupacijos mes atsikratėme, dabar atėjo antras okupacijos periodas, bet bus laikas – mes atsikratysime ir jos. Vilnius buvo ir bus lenkų. Kas išvažiuoja iš Vilniaus, tas išduoda Tėvynę.“¹⁶ Viename iš „Vyriausybės delegatūros“ atsišaukimų „Į Liubliną nevažiuoti“ buvo išdėstyta, kaip reikia elgtis lenkų visuomenei. Tokio atsišaukimo atsiradimą lėmė komunistinės Lenkų patriotų sąjungos raginimas Vilniaus lenkams važiuoti į Liubliną ir užimti aukštus postus šalies administracijoje. „Vyriausybės delegatūra“ atsiliepdamą į tai rašė: „<...> taip pat atkreipiame dėmesį, kad išvykimas turint tikslą neiti į administraciją, o tikslai turint tikslą patekti į Vakarus nuo Kerzono linijos – tai pralaimėjimo reiškinys, kuris taip pat turi būti smerkiamas ir persekiojamas. Laikytis vietoje.“¹⁷ 1945 m. rudenį Vilniaus apskrityje veikę ginkluoti lenkų partizanai ragino lenkus gyventojus neišvažiuoti į Lenkiją, kvietė jaunimą prisijungti prie ginkluotų būrių ir kovoti prieš sovietinę valdžią¹⁸.

Lenkai gyventojai tokiam pagrindžio organizacijų kvietimui pritarė. Iš pradžių jie gana vangiai registravosi išvykti į Lenkiją. Antai Vilniaus repatriaciniame punkte

¹⁴ Pranešimas apie LSSR NKGB agentūrinį-operatyvinį darbą 1945 m. balandžio mėnesį, ten pat, ap. 3, b. 161, l. 133.

* Turima galvoje Antroji Lenkijos respublika (1918–1939).

¹⁵ *Niepodległość*, 1944 10 03, Nr. 10, ten pat, ap. 58, b. 4429/3, t. 4, l. 30.

¹⁶ 1945 m. birželio 4 d. pranešimas LSSR valstybės saugumo komisariui A. Guzevičiui apie NKGB agentūrinį-operatyvinį darbą Vilniaus apskrityje 1945 m. gegužės mėnesį, ten pat, ap. 3, b. 1900, l. 197.

¹⁷ Atsišaukimas „Į Liubliną nevažiuoti“, ten pat, ap. 10, b. 11, l. 19.

¹⁸ 1945 m. lapkričio 23 d. LSSR Vidaus reikalų liaudies komisaro generolo majoro J. Bartašiūno specialus pranešimas SSSR NKVD kovos su banditizmu skyriaus viršininkui generolui leitenantui Leontjevui, ten pat, ap. 3, b. 28, l. 275; Pranešimas LSSR vidaus reikalų liaudies komisariui generolui majorui A. Bartašiūnui apie operatyvinį-agentūrinį darbą Vilniaus apskrityje 1945 m. spalio mėnesį, ten pat, b. 1905, l. 232.

pirmosiomis registracijos dienomis (Vilniuje registruoti pradėta 1944 m. gruodžio 28 d.) užsirašė vidutiniškai po 295 asmenis per dieną, o 1945 m. vasario 5–8 d. – po 2163¹⁹. Savo laiškuose giminėms ir pažįstamiems lenkai reišė nenorą išvažiuoti į Lenkiją ir vylėsi, kad galbūt visai nereikės išvažiuoti, todėl išvykimą vilkino. Pirmaisiais 5 ešelonais 1945 m. sausio pabaigoje – kovo pradžioje iš 5585 užsirašusių į juos išvažiavo 4538 žmonės²⁰.

Tačiau lenkų pagrindžiui Lietuvoje silpstant, požiūris į repatriaciją keitėsi. Vykdamant 1945 m. sausio pabaigoje iš Varšuvos gautą nurodymą paleisti Armijos krajojvos (AK) struktūras, nuo 1945 m. pavasario–vasaros prasidėjo AK būrių likvidavimasis ir pagrindžio dalyvių permetimas į Lenkiją. Tai ir lėmė lenkų pagrindžio vadovybės iš dalies pasikeitusį požiūrį į repatriaciją. Tačiau siekta, kad civiliai gyventojai ir toliau susilaikytų nuo išvykimo, tuo pat metu vykdamant pagrindžio dalyvių perkėlimą į Lenkiją. Laikytasi nuomonės, kad lenkams, kuriems negresia areštas, nereikėtų skubėti išvykti. Tačiau tokia nuostata nebuvo skleidžiama ne tik tarp gyventojų, bet netgi tarp pagrindžio organizacijų vadovų. Tuo siekta, kad pagrindžio vadovaujantios struktūros dar kurį laiką neišvyktų iš Lietuvos. AK partizanams jos vadovybė nurodė išsiskirstyti po namus, legalizuotis ir stengtis išvykti į Lenkiją²¹. Dalis partizanų įvykdė šį nurodymą. Antai Trakų apskrityje 1945 m. vasarą veikė „Smelyj“, „Parembos“, „Don“, „Lamper“, „Lalius“ vadovaujami partizanų būriai, vieniję daugiau kaip 107 žmones, iš jų 73 repatriavo į Lenkiją²². Kiti lenkų partizanai ištaisais būriais nelegaliai perėjo į Lenkiją. Štai 1945 m. liepos viduryje tokiu būdu Lenkiją pasiekė trijų AK būrių 80 partizanų²³. Tačiau buvo ir priešingų nurodymų AK dalyviams. Antai Švenčionių apskrityje veikusiems AK partizanams būrių vadovybė nurodė kartu su šeimomis pasilikti Lietuvoje ir įsidarbinti sovietinėse įstaigose²⁴.

¹⁹ Žinios apie asmenų, užsiregistravusių išvykti į Lenkiją iš Vilniaus miesto, skaičių, *LVA: VRM dokumentų skyrius*, f. V-102, ap. 1, b. 1, l. be numeracijos; Žinios apie asmenų, pareiškusių norą repatriuoti į Lenkiją, registraciją 1945 m. vasario 5–8 d., *LVA: LKP dokumentų saugykla*, f. 1771, ap. 8, b. 194, l. 102–105.

²⁰ Žinios apie Vilniaus rajono transportus Nr. 1–5, *LCVA*, f. R-841, ap. 6, b. 16, l. 1, b. 17, l. 1, b. 18, l. 1, b. 19, l. 1, b. 20, l. 1.

²¹ 1945 m. birželio 4 d. pranešimas LSSR valstybės saugumo liaudies komisariui A. Guzevičiui apie LSSR NKGB agentūrinį-operatyvinį darbą Vilniaus apskrityje 1945 m. gegužės mėnesį, *LVA*, ap. 3, b. 1901, l. 10.

²² LSSR Trakų apskrities NKVD viršininko Rožavskio pažyma apie kovos su banditizmu apskrityje 1945 06 01–08 20 rezultatus, ten pat, ap. 18, b. 75, l. 192.

²³ Išrašas iš Jerzio Bronikowskio 1945 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolo, *LVA: LKP dokumentų saugykla*, f. 3377, ap. 55, b. 216, l. 210.

²⁴ Ataskaitinė informacija LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojui pulk. Sinicinui apie LSSR Švenčionių rajono MVD 1-ojo skyriaus darbą 1953 m. antroje pusėje – 1954 m. pradžioje, *LVA*, ap. 2, b. 34, l. 155–156.

Mat buvo tikėtasi, kad greitai kils karas tarp SSSR ir Vakarų valstybių ir Lenkijai čia reikės patikimų žmonių.

Pogrindžio dalyvių išsiuntimu į Lenkiją daugiausia rūpinosi AK štabo organizacinis-administracinis skyrius, vadovaujamas Bolesława Borsuko (tikroji pavardė – Nowikas)²⁵. Perkėlimas daugiausia vyko per Vilniaus repatriacinį rajoną, nes 1945 m. repatriacija iš esmės apėmė Vilniaus miestą, be to, dėl didelio iš čia išvykstančiųjų skaičiaus techniškai lengviau buvo galima organizuoti išvykimą. Perkėlimo schema buvo tokia: skyriaus ryšininkai sužinodavo konkrečių išvykstančių ešelonų ir jais išvažiuojančių asmenų repatriacinių lapų numerius, tada per AK legalizacijos biurą lenkų partizanams ar kitų pagrindinių organizacijų nariams buvo parūpinami fiktyvūs repatriaciniai dokumentai. Jie per repatriacinėse komisijose dirbusius pogrindžio žmones buvo užregistruojami į konkrečių transportų sąrašus ir taip išvykdavo į Lenkiją. Lenkijos tyrinėtojos A. Paczoskos duomenimis, 1945 m. vasario–rugpjūčio mėnesiais buvo išduota daugiau kaip 4500 repatriacinių lapų²⁶. Patikimesni atrodytų Vilniaus rajono transporto skyriuje dirbusios lenkų pogrindžio dalyvės Aleksandros Waisenhof duomenys, pagal kuriuos į kiekvieną kovo–rugpjūčio mėnesiais vykusį ešeloną su fiktyviais dokumentais buvo įterpiama po 70–90 asmenų²⁷. Taip su fiktyviais dokumentais buvo užregistruota 3000–3500 asmenų, kurie praktiškai visi sėkmingai išvyko. Tačiau liepos mėnesio antroje pusėje – rugpjūčio mėnesio pradžioje NKGB suėmus perkėlimą vykdyčiusius asmenis ir likvidavus legalizacijos biurą, toks permetimo būdas tapo neįmanomas.

1945 m. antroje pusėje Lietuvoje pradėjo veikti lenkų pagrindinė žvalgybinė organizacija „Aušra“. Vienas iš jos tikslų – informacijos apie repatriacijos eigą rinkimas ir perdavimas centrui Varšuvoje²⁸. Be to, organizacijos nariai gamino įvairius fiktyvius dokumentus, tarp kurių daugiausia buvo dokumentai būtini repatriacijai. Tokių dokumentų reikėjo pabėgusiems iš SSSR lagerių AK nariams, Lietuvoje veikusiems lenkų pogrindžio dalyviams, kurie pavėlavo užsiregistruoti ir neturėjo jokių legalių galimybių išvykti. 1945 m. rudenį – 1946 m. pavasarį (iki buvo suimti svarbiausi organizacijos nariai) buvo pagaminta daugiau kaip 400 repatriacinių

²⁵ 1945 m. rugsėjo ataskaita apie atskleistą lenkų pagrindinę karinę organizaciją Armija krajova, ten pat, ap. 10, b. 22, l. 421.

²⁶ A. P a c z o s k a, min. veik., p. 203.

²⁷ Aleksandros Waisenhof 1945 m. rugpjūčio 18 d. apklausos protokolas, *LYA*, ap. 58, b. 4429/3, t. 1, l. 322.

²⁸ Wiaczesława Barsegowa 1946 m. lapkričio 20 d. apklausos protokolas, ten pat, b. 4013/3, t. 1, l. 79; Stanisława Swetlowicziaus 1946 m. birželio 29 d. apklausos protokolas, ten pat, t. 2, l. 34.

lapų²⁹, kurie praktiškai visi panaudoti. Kita vertus, atsižvelgiant į tai, kad repatriacinius dokumentus buvo galima gauti ir kitais būdais (pvz., įsigyti iš vyriausiojo įgaliotinio įstaigos darbuotojų), galima tvirtinti, jog 1945–1946 m. pirmoje pusėje su fiktyviais dokumentais į Lenkiją repatriavo 4000–4500 lenkų pagrindžio dalyvių.

Repatriacinės įstaigos saugumo akirtyje

Be abejo, iš pat pradžių tiek LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo repatriacijai LSSR teritorijoje, tiek ir Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto (vėliau vyriausybės) vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai LSSR teritorijoje įstaiga domino NKVD–NKGB struktūras. 1944 m. spalio 12 d. LSSR Liaudies komisarų tarybos (LKT) nutarimu vyriausiuoju atstovu buvo paskirtas Vincas Mickevičius³⁰. Lenkijos vyriausiojo įgaliotinio įstaiga pradėta organizuoti kiek vėliau, kai lapkričio mėnesio pabaigoje į Vilnių atvyko Edmundas Zdanowskis. Nuo gruodžio mėnesio pradžios vyriausiojo įgaliotinio pareigas ėjo Stanisławas Ochotskis³¹.

Kaip jau minėta, lenkų pagrindžio organizacijos savo tikslais naudojosi Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio įstaiga. Čia jos turėjo savų žmonių, kurie dirbo įvairiuose skyriuose ir užėmė įvairias pareigas – nuo skyrių vadovų iki ešelonų palydovų ar medicinos personalo. NKGB siekė sužlugdyti pagrindžio organizaciją naudojimąsi repatriacija kaip priedanga, todėl ieškojo pagrindžio dalyvių tarp įstaigos darbuotojų. Tokių žmonių buvo daugumoje repatriacinių rajonų: vyriausiojo įgaliotinio centriniame skyriuje Transporto skyriaus viršininku dirbo Frantiszekas Stalis, Vilniaus rajono įgaliotinio pavaduotoja buvo Jadwiga Zambrzicka, Kėdainių rajone įkainojimo skyriaus viršininku – Józefas Wolskis, Ignalinos rajone įgaliotinis buvo Konstantinas Borzo-Bogatskis, Jašiūnų rajono įgaliotiniu dirbo Kazimiras Bogadkewiczius, Trakų rajono transporto skyriaus viršininkas buvo Adamas Grajewskis, Jašiūnų rajone įgaliotinio pavaduotoju dirbo Eugenjuszas Dawidowiczius ir kt. NKGB pavyko suimti nemažai įstaigos darbuotojų, priklausiusių lenkų pagrindžiui. Daugiau-

²⁹ W. Barsegovo 1946 m. lapkričio 18 d. apklausos protokolas, ten pat, t. 1, l. 73. Tačiau vienoje iš LSSR MGB ataskaitų nurodoma, kad su fiktyviais dokumentais lenkų pagrindinė organizacija „Aušra“ į Lenkiją persiuntė apie 700 pagrindžio dalyvių. LSSR valstybės saugumo ministro gen. maj. Jefimovo 1946 m. gruodžio 12 d. ataskaitinis pranešimas SSSR valstybės saugumo ministrai gen. pulk. Abakumovui, ten pat, ap. 10, b. 38, l. 151.

³⁰ LSSR Vyriausiojo atstovo repatriacijai Lietuvos SSR teritorijoje V. Mickevičiaus 1945 m. sausio 12 d. ataskaita VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui apie repatriacijos darbą Lietuvos SSR teritorijoje, *LCVA*, ap. 11, b. 1, l. 2.

³¹ 1945 m. lapkričio 20 d. S. Ochotskio apklausos protokolas, *LVA*, ap. 58, b. 41853/3, l. 147.

sia jų buvo suimta, kai buvo išaiškintas ir susektas AK štabo legalizacijos biuras ir pagrindinė organizacija „Aušra“. Ypač skaudūs lenkų pagrindžiui buvo vyriausiojo įgaliotinio, kadru skyriaus viršininko Jerzy Michaiłowskio, AK štabo pirmojo skyriaus viršininko B. Borsuko areštai 1945 m. ir Wiaczesławo Barsegowo 1946 m. Būtent per juos vyko nelegalus lenkų pagrindžio dalyvių perkėlimas į Lenkiją. Arešto neišvengė ir pats vyriausiasis įgaliotinis S. Ochotskis, kuris įgaliotiniu tapo su AK Vilniaus apygardos komendanto žinia³². Už ryšius su lenkų pagrindžiu jis buvo nuteistas kalėti 10 metų. Dėl kai kurių suimtų įstaigos darbuotojų vyriausiasis atstovas kreipėsi į saugumo vadovybę, tačiau be rezultatų. Vyriausiojo įgaliotinio pareigas perėmė Juljuszas Urniažas, Janas Szkopas taip pat buvo saugumo akiratyje.

Buvo sekama ir vyriausiojo atstovo įstaiga, tarp jos darbuotojų ieškant su pagrindžiu susijusių asmenų³³. Mat buvo įtariama, kad tokiu būdu ir lietuvių pagrindžio dalyviai permetami į Lenkiją. Saugumo vadovybė nepasitikėjo pačiu vyriausiuoju atstovu, įtardama jį palaikant ryšius su pagrindžio organizacijomis. Tačiau toks sovietinio saugumo įtarimas, matyt, buvo nepagrįstas, nes Albertas Knyva repatriacijos darbui vadovavo iki pat jos pabaigos 1947 m., vėliau švietimo sistemoje užėmė aukštas vadovujančias pareigas. Saugumiečiai išsiaiškino, kad kai kurie įstaigos darbuotojai dėl asmeninės naudos padėdavo neturėjusiems teisės repatriuoti asmenims išvykti į Lenkiją³⁴. Tokiu keliu daugiausia naudojosi žydų tautybės asmenys, neatitikę repatriacinių kriterijų. Pavyzdžiui, nesėkme baigėsi 80 žydų grupės bandymas 1946 m. sausio 6 d. patekti į Lenkiją, dauguma jų buvo sulaukyti³⁵. Už repatriacinių dokumentų klastojimus buvo suimta ir nuteista grupė vyriausiojo atstovo įstaigos darbuotojų³⁶.

Sovietinio saugumo represijų baimė – postūmis išvykti

NKVD–NKGB tiesiogiai veikė repatriacijos proceso dinamiką. Kaip minėta, lenkų pagrindžio organizacijos agitavo lenkus gyventojus vengti registracijos ir išvykimo.

³² 1945 m. liepos 7 d. S. Ochotskio apklausos protokolas, ten pat, l. 60.

³³ Ataskaitinis raštelis SSSR valstybės saugumo ministrui generolui majorui Jefimovui apie LSSR MGB 2-ojo skyriaus (miestui) darbą „lenkų linija“ 1946 m. liepos mėnesį, ten pat, ap. 2, b. 3, l. 79.

³⁴ Ataskaitinė informacija LSSR valstybės saugumo ministrui gen. maj. Jefimovui apie LSSR MGB 2-ojo skyriaus (miestui) darbą 1946 m. balandį, ten pat, l. 41.

³⁵ Ten pat.

³⁶ 1946 m. rugsėjo 5 d. nuosprendis Choneliui Chazanavičiui ir Pranui Terleckui, *LCVA*, f. R-841, ap. 1, b. 18, l. 60; LSSR valstybės saugumo ministro gen. maj. Kondakovo 1952 m. rugsėjo 19 d. pažyma, *LYA*, ap. 10, b. 130, l. 20.

Todėl repatriacija pradėjo strigti. Registraciją ir patį išvykimą išjudino ir labai paveikė NKVD–NKGB vykdytos represinės akcijos. Jos turėjo didelę reikšmę lenkų apsisprendimui dėl registracijos ir repatrijavimo į Lenkiją. Siekdama sunaikinti lenkų pagrindį, NKVD–NKGB vadovybė ėmėsi lenkų areštų, darbą ypač sustiprino Vilniaus mieste. Dar 1944 m. pabaigoje buvo parengtas NKGB kovos su lenkų pagrindžiu planas, pagal kurį buvo vykdoma masinė 17–45 metų lenkų mobilizacija į Berlingo armiją, sulaikomi visi buvę lenkų karininkai, masiškai tikrinami vyrų dokumentai, ieškoma lenkų pagrindžio vadovybės³⁷. Į visus miesto milicijos skyrius buvo paskirti labiau kvalifikuoti kadrai, sukurta miesto milicijos valdyba, organizuotas milicijos kavalerijos eskadronas, sustiprinti NKVD kariuomenės postai, veikę visą parą³⁸. Be to, buvo pradėta periodiškai masiškai tikrinti asmens dokumentus. Antai 1944 m. rugsėjo pradžioje vienoje Vilniaus dalyje buvo masiškai tikrinami butai ir juose rastų asmenų dokumentai. Iš viso buvo patikrinta 3270 butų ir sulaikyti 303 žmonės, daugiausia nesusitvarkę registracijos dokumentų³⁹.

1944 m. gruodžio 15 – 1945 m. vasario 20 d. buvo išduodami pasai Vilniaus ir Kauno miestų gyventojams. LSSR milicijos valdybos siūlymu ir Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio S. Ochotskio pritarimu, lenkams, užsirašiusiems išvykti į Lenkiją, pasai nebuvo išduodami⁴⁰. Tačiau dalis lenkų, norėjusių gauti pasus, buvo sulaikyti ir perduoti NKVD–NKGB, kad išsiaiškintų, ar jiems galima gyventi Vilniuje. Areštai bei įtempta padėtis lenkams įvarė daug baimės ir panikos. Nemažai lenkų šeimų iš Vilniaus persikėlė į aplinkines kaimo vietas, tarpusavio bendravimas nutrūko arba tapo labai ribotas.

Dauguma lenkų buvo įsitikinę, jog areštais siekiama priversti juos kuo greičiau išvažiuoti į Lenkiją⁴¹. Manytina, jog saugumo vykdyti areštai iš tiesų turėjo tikslą priversti kuo daugiau lenkų išvažiuoti, tokiu būdu mažinant pagrindžio organizacijų dalyvių ir rėmėjų bazę. Kaip jau minėta, dauguma Vilniaus gyventojų lenkų rėmė

³⁷ A. B u b n y s, NKVD–NKGB kova prieš lenkų pagrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje – 1945 m. pradžioje, *Lietuvos archyvai*, 1995, t. 6, p. 71.

³⁸ SSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo Kruglovo 1944 m. gruodžio 27 d. ataskaita SSSR vidaus reikalų liaudies komisarui L. Berijai apie banditizmo ir antisovietinio pagrindžio LSSR teritorijoje likvidavimo eigą 1944 m. gruodžio 20–25 d., *LYA*, ap. 3, b. 25, l. 162.

³⁹ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro J. Bartašiūno 1944 m. rugsėjo 4 d. atskaitinis raštelis LKP CK sekretoriui Sniečkui, ten pat, ap. 3, b. 21, l. 49.

⁴⁰ 1944 m. gruodžio 30 d. Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai LSSR S. Ochotskio raštas Valstybinei repatriacinei tarnybai, *NAA*, f. Generalinio įgaliotinio repatriacijai Varšuvoje, 29, l. 2–3.

⁴¹ Pažyma apie Vilniaus miesto gyventojų nuotaikas ryšium su LSSR NKGB įvykdytais areštais, *LYA*, b. 10, l. 81.

pogrindį, sovietinės valdžios rėmėjų gretos buvo negausios. Antai „Vyriausybės delegatūros“ sudarytame nepatikimų lenkų pogrindžiui žmonių sąraše kaip simpatizuojantys sovietinei valdžiai ir bendradarbiaujantys su sovietiniu saugumu buvo įvardyti 362 asmenys⁴².

NKVD–NKGB nuo 1944 m. liepos mėnesio iki 1945 m. gegužės 20 d. buvo suėmusi per 9300 lenkų, o iki tų pačių metų gruodžio 1 d. buvo sulaukyti 12 127 lenkai⁴³. Ypač daug lenkų pogrindžio dalyvių buvo suimta 1944 m. gruodžio pabaigoje – 1945 m. sausio–vasario mėnesiais. Vien 1944 m. gruodžio 25 – 1945 m. sausio 1 d. buvo suimta 614 žmonių, iš kurių daugiau kaip pusė priklausė lenkų pogrindžio organizacijoms⁴⁴. Lenkų pogrindžio organizacijų veikla buvo sužlugdyta per jų vadovų ir aktyvių narių areštus. „Vyriausybės delegatūrai“ smūgis suduotas 1944 m. pabaigoje, kai buvo suimti jos vadovai ir aktyvūs nariai. Suimtąjį Z. Fedorowiczų pakeitė Jerzis Dobrzańskis, o 1945 m. birželio mėn. šį suėmus – Adamas Galińskis. Jis pradėjo organizacijos likvidavimo darbus. Panašiai buvo sunaikintas ir „Lenkų politinių partijų konvento“ darbas. Areštais ir legalizacija buvo slopinama ir AK veikla. 1945 m. liepos mėnesį buvo suimtas paskutinis AK Vilniaus apygardos komendantas Wincentas Chrzyszczewskis.

Siekiant paspartinti lenkų išvykimą ir palaužti jų pasipriešinimą buvo imtasi drastiškų priemonių: vadovaujantis SSSR NKVD–NKGB 1945 m. vasario 1 d. direktyva Vilniuje buvo uždrausta gyventi tiems lenkams, kurie buvo užsiregistravę išvykti, bet faktiškai važiavimo vengė. Be to, lenkus, aktyviai agitavusius prieš repatriaciją, NKGB suimdavo⁴⁵. Tokiu būdu represinėmis priemonėmis, taikant kitus apribojimus, lenkai buvo skatinami išvykti.

Antra vertus, Vilniaus mieste pasireiškė gana komplikuoti lietuvių ir lenkų santykiai, kurie neramino aukščiausią partinę vadovybę. Lenkų pogrindžio paraginti miesto gyventojai, besirengiantys išvykti į Lenkiją, dirbo vangiai arba visai neidavo į darbą, kiti lenkai darbuotojai sąmoningai nevykdavo lietuvių viršininkų

⁴² 1945 m. balandžio 8 d. pranešimas SSSR vidaus reikalų liaudies komisarui L. Berijai ir SSSR valstybės saugumo liaudies komisarui V. Merkulovui, ten pat, b. 20, l. 110.

⁴³ LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1945 m. gegužės 21 d. pažyma apie NKGB areštuotus asmenis 1945 m. gegužės 20 dienai, ten pat, ap. 3, b. 38, l. 34–35; A. B u b n y s, *Stosunki polsko-litewskie podczas II wojny światowej, Tematy polsko-litewskie*, Olsztyn, 1999, s. 132.

⁴⁴ Pranešimas LKP(b) CK sekretoriui Sniečkui apie LSSR NKGB agentūrinį-operatyvinį darbą 1944 m. gruodžio 25 – 1945 m. sausio 1 dienomis, *LYA*, ap. 3, b. 10, l. 106.

⁴⁵ 1945 m. gegužės 14 d. pranešimas SSSR vidaus reikalų liaudies komisarui Berijai, SSSR saugumo liaudies komisarui Merkulovui ir SSSR NKGB 2-osios valdybos viršininkui Fedotovui, ten pat, ap. 10, b. 20, l. 194; 1945 m. gegužės 21 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui apie lenkų antisovietinio pasireiškimo Vilniuje faktus, ten pat, b. 27, l. 140.

nurodymų⁴⁶. Tokie padėčiai trikėdė ūkio atkūrimo darbus, sostinės atstatymą. Be to, padėčiai komplikavo ir ta aplinkybė, kad dėl vis masiškesnio lenkų važiavimo sostinėje įvairioms įmonėms ir įstaigoms labai stigo darbuotojų. Su jų trūkumu susidūrė beveik visos miesto organizacijos. Todėl LKP CK ir Liaudies komisarų taryba dar 1945 m. vasario 23 d. priimtu nutarimu numatė sostinei reikalingus 20 tūkst. darbuotojų mobilizuoti iš kitų Lietuvos apskričių⁴⁷. Jie turėjo pakeisti lenkus. Tačiau dėl lėto repatriacijos tempo, geresnės ekonominės padėties kaime bei prastų socialinių-buitinių sąlygų Vilniuje į sostinę vangiai kėlėsi lietuviai iš kitų Lietuvos apskričių. Iš viso kovo–liepos mėnesiais pavyko mobilizuoti apie 1200 žmonių⁴⁸. 1945 m. vasarą 50-yje įvairių miesto įmonių realiai dirbo apie 12 tūkst. darbuotojų, iš kurių daugiau kaip 6 tūkst. rengėsi išvykti į Lenkiją⁴⁹. LSSR partinės, administracinės-ūkinės struktūros buvo suinteresuotos kuo greičiau užbaigti repatriaciją.

LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus manė, jog etninių santykių problema išsprendžiamas išvykus į Lenkiją. 1945 m. kalbėdamas respublikiniame komjaunimo aktyvo pasitarime jis sakė: „lenkų nacionalistų judėjimą mes likviduojame vykdydami lenkų pervežimą į Lenkiją“⁵⁰. Šiuo atveju sovietinis saugumas, siekęs sunaikinti lenkų pagrindį Lietuvoje, vykdė aukščiausių partinių struktūrų uždavinį išspręsti „lenkų klausimą“ mieste.

Po saugumo spaudimo lenkų požiūris į repatriaciją pakito. Lenkai pradėjo registruotis išvykimui. Štai iš Vilniaus 1945 m. kovo mėnesį išvyko 6768, balandžio mėnesį – 8713, gegužės mėnesį – 8088 asmenys⁵¹. Iš viso 1945 m. LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo įstaigos duomenimis, iš Vilniaus išvyko daugiau kaip 56

⁴⁶ Vilniaus miesto vykdomojo komiteto sekretoriaus propagandai Priluckio informacija LKP CK agitacijos-propagandos skyriui apie atliktą darbą 1945 m. sausio–kovo mėnesiais, ten pat: LKP dok. saugykla, b. 30, l. 4; Vilniaus miesto partinio aktyvo susirinkimo, įvykusio 1945 m. rugsėjo 5 d., protokolas, ten pat, b. 11, l. 242.

⁴⁷ V. S t r a v i n s k i e n ė, Vilniaus apgyvendinimo planas 1945 m., *Lietuvos istorijos metraštis*, 2003 metai. 2, 2005, p. 128.

⁴⁸ LSSR Centrinės profesinių sąjungų tarybos tikrintojų grupės vadovo Šero ataskaitinė informacija apie mobilizuotų darbininkų ir tarnautojų buitines-materialines sąlygas Vilniaus miesto įmonėse ir įstaigose, *LCVA*, f. R-754, ap. 12, b. 12, l. 164; Ataskaitinis pranešimas prie LSSR Liaudies komisarų tarybos nutarimo „Apie LKP(b) CK ir LKT nutarimo aprūpinant Vilniaus įmones ir įstaigas darbo kadrais įvykdymą“, ten pat, l. 157.

⁴⁹ LKP Vilniaus miesto kadrų skyriaus viršininko pavaduotojo Batrakovo pažyma apie darbo jėgą Vilniaus miesto įmonėse 1945 m. rugpjūčio 15 d., *LYA: LKP dokumentų saugykla*, f. 3109, ap. 3, b. 26, l. 19–20.

⁵⁰ LKP (b) CK sekretoriaus A. Sniečkaus kalba komjaunimo aktyvo respublikiniame pasitarime. Trūksta dokumento pradžios, turėtų būti 1945 m., ten pat, f. 16895, ap. 2, b. 56, l. 33.

⁵¹ Iš Vilniaus rajono išvykusių transportų į Lenkiją sąrašas, *LCVA*, f. R-841, ap. 6, b. 5, l. 2–5.

tūkst. asmenų⁵². Realiai išvykusių buvo daugiau, nes dalis išvažiavo be dokumentų, pasislėpę repatriaciniuose ešelonuose ar vienašališkai tik su Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio žinia. Nemažą postūmį išvykti padarė ir tarptautiniai įvykiai. 1944 m. pabaigoje – 1945 m. pradžioje tarp gyventojų gandų pavidalu sklindė idėjos apie greitą Lenkijos atsikūrimą su buvusiomis iki karo valstybinėmis sienomis. Pavišinus Jaltos konferencijos nutarimus, lenkų bendra nuotaika buvo prislėgta, ir netgi tie, kurie nesirengė repatriuoti, sužinoję, jog Vilnius nebus Lenkijos sudėtyje, nusprendė išvažiuoti⁵³.

Tačiau nepaisant spaudimo, repatriacija neįgavo norimo tempo. Todėl buvo imtasi priemonių ją pagreitinoti. 1945 m. vasarą buvo patvirtintas planinės repatriacijos planas. Jo esmė buvo tokia: nurodytu laiku (ešelonu) turėdavo išvykti tam tikras asmenų skaičius (vienas transportas apimdavo 3000 repatriacinių lapų) ir be pateisnamų priežasčių neišvykę asmenys buvo laikomi atsisakiusiais repatriuoti bei netekdavo teisės išvykti. Nors tam pritarė Lenkijos vyriausybės vyriausiasis įgaliotinis, tačiau jo įstaigos darbuotojai agitavo prieš planą, delsdavo išduoti vizas, nesudarydavo būtinų sąrašų, netvirtindavo jų ar kitaip vilkindavo darbą. Vilniaus rajono įgaliotinis Tadeusz Kalickis liepos 1 dieną nepasirašė 1-ojo ir 2-ojo planinių ešelonų vagoninių sąrašų pareiškęs, jog planinę repatriaciją lietuviai sugalvojo vienašališkai⁵⁴. Todėl lenkų „planinis“ išvykimas sutriko. Liepos 2 d. iš Vilniaus išvažiavo tik 111 žmonių, liepos 3 d. – 241, liepos 4 d. – 278⁵⁵. Norėdamas įveikti lenkų pasipriešinimą, vyriausiasis atstovas A. Knyva kreipėsi į LSSR valstybės saugumo liaudies komisarą Aleksandrą Guzevičių, prašydamas imtis priemonių prieš Vilniaus rajono įgaliotinį T. Kalickį, agitavusį prieš planinę lenkų išvykimą. Taip pat buvo kreiptasi į NKVD su prašymu, jog asmenims, turėjusiems išvykti, bet numatytu laiku neišvykusiems, būtų uždrausta gyventi Vilniuje ir liepta išvykti iš miesto, atimtos maisto ir pramoninių prekių kortelės⁵⁶.

Dalis užsiregistravusių repatriuoti į Lenkiją lenkų neišvyko, nes buvo ištremti į SSSR. Kiek buvo tokių asmenų, sunku tiksliai nustatyti, kadangi Lietuvos

⁵² Bendros žinios apie išvykusius 1945 m., ten pat, ap. 8, b. 204, l. 1–8.

⁵³ 1945 m. vasario 23 d. specialus pranešimas LKP (b) CK sekretoriui Sniečkui, *LYA*, ap. 10, b. 10, l. 145.

⁵⁴ Vyriausiojo atstovo repatriacijai LSSR teritorijoje A. Knyvos 1945 m. liepos 2 d. raštas Lenkijos respublikos Laikinosios vyriausybės vyriausiajam įgaliotiniui repatriacijai Lietuvos teritorijoje Urniažiui, *LCVA*, f. R-841, ap. 10, b. 25, l. 83–84.

⁵⁵ Iš Vilniaus rajono 1945 m. išvykusių į Lenkiją transportų sąrašas, ten pat, b. 203, l. 6.

⁵⁶ 1945 m. liepos 2 d. LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo A. Knyvos raštas LSSR valstybės saugumo liaudies komisarui A. Guzevičiui, ten pat, ap. 11, b. 2, l. 5; 1945 m. liepos 4 d. LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo A. Knyvos raštas LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui Sokolovskiui, ten pat, l. 11.

archyvuose nėra duomenų apie norėjusių repatrijuoti ir ištremtų asmenų skaičių. Lenkijos naujųjų aktų archyve yra duomenų, kad iki 1945 m. spalio mėnesio pabaigos iš Lietuvos į SSSR buvo išvežta 8 tūkst. užsirašiusių repatrijuoti lenkų⁵⁷. Tačiau nėra aišku, kada išvežti šie asmenys, kiek tarp jų buvo tremtinių. Galima spėti, jog tai daugiausia į SSSR NKVD specialiuosius patikrinimo ir filtravimo lagerius išvežti asmenys. Juose buvo laikomi per karines baudžiamąsias operacijas, gaudynes arba pagal sąrašus sulaikyti žmonės. Jie dirbdavo kaip nemokama darbo jėga specialiose statybose ar šachtose. Po kelerių metų juos paleisdavo. Tokią prielaidą patvirtintų ta aplinkybė, jog tame pačiame dokumente užsimenama apie masinį tokių asmenų grįžimą į Lietuvą. Dauguma jų išvyko į Lenkiją.

Atsižvelgiant į tai, kad Vilniuje ir Vilniaus apskrityje repatrijuoti užsirašė bene visi gyventojai (ne tik lenkai, bet ir baltarusiai, rusai ir kt.), galima kelti prielaidą, jog iš čia 1945 m. ištremti asmenys taip pat rengėsi išvykti į Lenkiją. Trėmimus iš Lietuvos tyrinėjusio Eugenijaus Grunskio duomenimis, 1945 m. iš Vilniaus buvo ištremtas 21 asmuo⁵⁸. Remiantis SSSR NKVD 1945 m. birželio 16 d. specialiu potvarkiu, iš Vilniaus apskrities už šeimos narių dalyvavimą ar paramą Armijai krajavai į tremtinių šeimų sąrašą buvo įrašytos 35 lenkų šeimos (jas sudarė 104 asmenys)⁵⁹. Praktiškai visos, išskyrus vieną šeimą, kuri buvo repatrijavusi į Lenkiją, buvo ištremtos. Vėlesni 1946–1947 m. partizanų ir jų rėmėjų trėmimai lenkų gyvenamus rajonus aplenkė. Įtakos, matyt, turėjo tai, kad iš pietryčių Lietuvos repatrijavus tūkstančiams lenkų, tuose rajonuose trūko gyventojų ir darbo rankų.

Išvados

SSSR vadovybės inspiruotas 1944 m. rugsėjo 22 d. Lietuvos SSR ir komunistinės Lenkijos repatriacinis susitarimas lėmė didelius lenkų migracinius procesus iš Lietuvos 1945–1946 m. Jų metu į Lenkiją išvyko 180–190 tūkst. asmenų. Dėl lenkų pagrindžio negatyvios pozicijos migracijos atžvilgiu ir raginimų likti Vilniaus krašte repatriacija iš pat pradžių pradėjo strigti. Todėl buvo pasitelktos represinės sovietinės

⁵⁷ Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio repatriacijai LSSR teritorijoje teisės skyriaus ataskaita apie atliktą darbą 1945 m. spalio 1 d., *NAA*, f. Generalinis įgaliotinis repatriacijai Varšuvoje, 20, l. 92.

⁵⁸ E. G r u n s k i s, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 206.

⁵⁹ LSSR NKVD pulkininko Burylino 1945 m. liepos (be dienos) sudarytas sąrašas šeimų, ištremtiamų iš Vilniaus apskrities, *LVA: VRM dokumentų skyrius*, f. V-135, ap. 7, b. 22, l. 1–9.

nės struktūros – NKVD–NKGB, kurios kovos su lenkų pogrindžiu Lietuvoje tikslais forsavo repatriaciją. Sovietinis saugumas stengėsi kontroliuoti registracijos ir repatriavimo procesus. Tam tikromis prievartos ir spaudimo priemonėmis (registracijos Vilniuje suvaržymai, areštai ir kt.) lenkai gyventojai buvo skatinami išvykti į Lenkiją.

Beveik visa lenkų bendruomenė (ypač buvę Lenkijos valstybės tarnautojai Vilniaus krašte, inteligentija, turtingesni miestiečiai ir kt.) buvo priešiška nusiteikę sovietinės valdžios atžvilgiu, ypač paaiškėjus, jog Vilnius nepriklausys Lenkijai, o Pietryčių Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje – 1945 m. pirmoje pusėje veikęs lenkų pogrindis trukdė sovietizuoti šią teritoriją. Todėl didelė dalis lenkų buvo laikoma priešiškais sovietiniam režimui. Juos siekta priversti išvykti į Lenkiją.

NKVD–NKGB represinėmis priemonėmis vykdė SSSR ir LSSR aukščiausios partinės vadovybės, jų sukurtų repatriacinių struktūrų tikslus siekiant sunaikinti lenkų pogrindį Pietryčių Lietuvoje, sumažinti lenkų pogrindžio dalyvių ir rėmėjų bazę, palaužti lenkų pasipriešinimą pačiai repatriacijai. Panaudotos represinės priemonės ir repatriacija padėjo išspręsti etninį klausimą Vilniaus krašte.

THE ROLE OF THE NKVD–NKGB IN THE REPATRIATION OF POLISH LITHUANIANS (1944–1947)

Summary

VITALIJA S T R A V I N S K I E N Ė

In the autumn of 1944 the agreement forced on the Lithuanians and Poles by the USSR concerning the evacuation of Lithuanians from Poland and of former Polish citizens, i.e. Poles and Jews, from Lithuania caused huge migration processes during 1945–1946. The repatriation process was greatly influenced by the NKVD–NKGB as the specific pressure they exerted caused many thousands of Poles to decide to move to Poland.

The article seeks to reveal the influence of Soviet security on the repatriation of the Poles, to show the effect of the repressive measures on the dynamics of the repatriation process, to highlight the efforts of the NKVD–NKGB in attempting to prevent members of the Polish underground from moving to Poland, and to reveal the view of repatriation held by the Polish underground organisations.

The article investigates the definition of repatriation used to define the process. Repatriation is understood as the return of another state's citizens, who are abroad, to their own state in accordance with the agreement of the states which are releasing and accepting them. But this definition is also not entirely accurate, especially in respect to the Polish autochthons. The concept of 'evacuation' used in the documents of that time also inaccurately describes the process that occurred and has been replaced in the article by 'repatriation'.

The selected chronological limits coincide with the deadlines for carrying out the repatriation: after the LSSR government and Poland's National Liberation Committee signed an agreement on 22 September 1944 concerning the evacuation of Lithuanians from Polish territory and of Polish citizens from Lithuanian territory, the movement of Poles to Poland, which continued until the end of July 1947, began.

This problem, which should be investigated in Lithuanian historiography, has not been studied. Archive material, which has survived in the Lithuanian Extraordinary (LYA) and the Lithuanian Central State (LCVA) Archives, was mostly used in preparing this article. This archive preserves the documents of the institution of the chief LSSR government representative for repatriation in the territory of the LSSR. This institution organised the repatriation of the Poles, controlled its course, and decided other related issues. After becoming acquainted with the surviving documents, it is possible to note that the Soviet security and repatriation structures, in pursuing their aims, co-ordinated their actions and worked together: the NKVD–NKGB used this institution and its documentation in looking for people who belonged to the Polish underground or were otherwise connected with it while the institution of the chief representative for repatriation, in order to hasten the repatriation process or determine whether certain individuals were entitled to be repatriated, appealed to the NKVD–NKGB for help. It should be noted that the aims of the repressive and repatriation structures at least in part coincided; in seeking first to weaken the Polish underground's support base and second to implement the 22 September 1944 LSSR and Polish agreement, repatriation was unavoidable forced using repressive means.

The documents preserved by the Lithuanian Extraordinary Archive help to reveal the position of the NVKD (as of 1946 the MVD) and the NKGB (as of 1946 the MGB) on various issues concerning the life of the Polish community. The repressive structures which pursued the aforementioned aims intensively searched for people who belonged to the Polish underground, tracked and recorded the mood of the Polish inhabitants on various questions of political and social – economic life, sounded out their view of repatriation, collected information about the number of people who had registered and left, etc.

The documents which have survived in Poland's Central Archive of New Records were valuable in that they helped to reveal the view of the repatriation of Poles from Lithuania that was held by the representatives of Communist Poland.

The repatriation process was greatly influenced by the negative position concerning repatriation that was held (especially during its initial period: late 1944 – first half of 1945) by the Polish underground, which operated in South and Southeast Lithuania during the Second World War and the first postwar years. In late 1944 the leadership of the Polish civil and military underground reached the general opinion that it was necessary to approve the registration of Poles wishing to move to Poland but the actual departure needed to be delayed. Therefore the Polish underground organisations, through their structures and press, exhorted civilian Polish inhabitants to remain in Lithuania and not be repatriated. But with the weakening of the Polish underground in Lithuania, the view towards repatriation changed. The liquidation of the Armia Krajowa (AK) squads and the redeployment of the underground participants to Poland began in the spring – summer of 1945 through the execution of an instruction received from Warsaw in late January 1945 to disband the AK structures. This also caused a partial change in the view of repatriation held by the Polish underground's leadership. They now sought to have the civilian inhabitants continue to refrain from departing while the relocation of underground participants to Poland was occurring. The sending of underground participants to Poland was mostly taken care of by the AK staff's organisational – administrative department. Through the Legalisation Office it supplied Polish partisans and other underground organisation members with fictitious repatriation documents and, through the underground people working in the repatriation commissions, sent them to Poland. Thus during 1945 – the first half of 1946, 4000–4500 Polish underground participants with fictitious documents were repatriated to Poland. Due to security both the Polish National Liberation Committee's (later the government's) chief representative for repatriation in the territory of the LSSR and the institution of the LSSR government's chief representative for repatriation in the territory of the LSSR were interested in the structures. They both sought to prevent the relocation of underground participants to Poland.

The repressive campaigns carried out by the NKVD–NKGB had a great impact on the decision of Poles concerning registration and repatriation to Poland. In order to destroy the Polish underground and reduce its participant and support base, the NKVD–NKGB leadership began to arrest Poles. The NKVD–NKGB from July 1944 until 20 May 1945 arrested over 9300 Poles and by 1 December of that same year over 12 000 Poles. In order to hasten the departure of the Poles and break their resistance to repatriation, drastic measures were undertaken: those Poles, who had registered to leave but actually avoided deportation, were forbidden to live in Vilnius; Poles who actively agitated against repatriation were arrested. Such security campaigns and the news that Vilnius and the Vilnius Region would not belong to Poland changed the view of repatriation held by Polish inhabitants. They began to travel en masse to Poland.

The following conclusions are formulated at the end of the article:

The 22 September 1944 repatriation agreement between the Lithuanian SSR and Communist Poland that was inspired by the USSR leadership caused huge Polish migration processes from Lithuania during 1945–1946. 180–190 thousand people moved to Poland during those years. Due to the negative position of the Polish underground in respect to the migration and their exhortation to remain in the Vilnius Region, repatriation began to encounter difficulties from the very beginning. Therefore help was obtained from the repressive Soviet structures, the NKVD–NKGB, which, due to its struggle with the Polish underground in Lithuania, forced the repatriation. Soviet security strove to control the registration and repatriation processes. Through the use of certain coercive and pressuring measures (restrictions on the issuance of passports, arrests, etc), Polish inhabitants were encouraged to move to Poland.

Almost the entire Polish community (especially former Polish public officials in the Vilnius Region, the intelligentsia, wealthy city residents, etc) were hostilely disposed in respect to the Soviet authorities, especially after it became clear that Vilnius would not belong to Poland, and the Polish underground, which operated in Southeast Lithuania in the second half of 1944 – first half of 1945, hindered Sovietisation in this territory. Therefore a large part of the Poles were considered enemies of the Soviet regime. Efforts were made to force them to move to Poland.

Through the use of repressive measures, the NKVD–NKGB realised the aims of the highest USSR and LSSR party leadership and the repatriation structures by seeking to destroy the Polish underground in Southwest Lithuania, reduce the Polish underground's participant and support base, and break the Polish resistance to the repatriation itself. The repressive measures that were used and the repatriation helped to solve the ethnic question in the Vilnius Region.

Gauta 2006 m. sausio mėn.

Vitalija S t r a v i n s k i e n ė (g. 1972 m.). Humanitarinių mokslų daktarė (nuo 2002 m.), Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotoja. Tyrinėjimų kryptis – etninė Lietuvos lenkų bendruomenė 1944–1990 metais.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108.

El. paštas: stravinskiene@istorija.lt